

MAQOLLARNING MORFOLOGIK, SINTAKTIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI**Teshaboyev Dilmurod Raxmadjonovich***Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi***Ibroximjonova Zulfiya Baxtiyorjon qizi***Farg'ona davlat universiteti 2-kurs magistranti E-mail: ibroximjonovaz@gmail.com*

Annotatsiya: Biz bu maqolamiz orqali maqollarning sintaktik va semantik xususiyatlari hamda ularning strukturalari tog'risida fikr yuruttik. Maqollarning morfologik xususiyatlari ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: Sintaktik, morfologik xususiyatlar, semantic struktura

Maqollarda morfologik jihatdan asosan ot, sifat, son va fe'l leksemalar tayanch leksema sifatida tanlanadi. Albatta, bular orasida ot leksemalar maqolning semantik tuzilishida etakchilik qiladi. Chunki fikrni ixcham ifodalash maqsadida ot leksemalarning imkoniyati boshqa turkum leksemalar imkoniyatidan ancha ortiq. Asosan, shaxs otlari va somatik a'zolar, o'simlik va uning muchalari nomi, hayvon va uning a'zolari, maishiy-ro'zg'or buyumlari, shuningdek, anemonimlar, kosmonimlar va abstrakt tushunchali otlar maqollar strukturasini shakllantirishga xizmat qilgan. Maqollarda sifat turkumiga xos rang, hajm-o'lchov, xarakter –xususiyat, jismoniy nuqsonni ifodalovchi oq, qora, ola, qizil, sariq, ko'k; keng, tor, uzoq, yaqin, olis, engil, og'ir; aqlli, dono, ahmoq, nodon, epchil, chaqqon, chiroyli, xunuk, do'st, dushman, xom, semiz, oriq, baxil, saxiy, bemor, kasal, sog'; kar, ko'r, kal, soqov kabi leksik birliklar qo'llangan. Masalan: *Kal o'zini ovutar, Qo'ltig'ini sovutar*. Maqollar tarkibida eng ko'p qo'llangan fe'llar sifatida quyidagi so'zlarni ko'rsatish mumkin: *emoq, kelmoq, qaramoq, yo'rg'alamoq, yurmoq, o'tirmoq, bermoq, olmoq, tortmoq, ko'rinmoq, ko'rmoq (harakat fe'llari); o'ylamoq, bilmoq, bilmoq, o'rganmoq (tafakkur fe'llari); yig'lamoq, sasimoq, yog'moq, o'lmoq (holat fe'llari); so'ylamoq, so'ramoq, maqtamoq, demoq, o'qimoq (nutq fe'llari); bosmoq, ekmoq, sug'ormoq, o'rmoq, tutmoq, eshitmoq, ayamoq, saqlamoq, siylamoq, yuvmoq, cho'zmoq, o'lchamoq, yashamoq (mashg'ullik fe'llari)*. Maqollarda son, olmosh, ravishlarning qo'llanishi ancha cheklangan. Maqollarda asosan *bir, ikki, uch, etti, sakkiz, o'n, qo'sh, yarim, yorti, olti, oltmish yuz, qirq, sakson, to'qson, ming, tuman, botmon* kabi sonlarni; *u, bu, shu, o'sha, men, sen, biz, siz, o'z, har, har kim, birov, kim, nima, qaysi olmoshlarini; oz, ko'p, picha, sal, talay, tez, sekin, bugun, erta, kunda, oldin, keyin, avval, so'ng* ravishlarini mazkur turkumlarga oid leksemalar ichida faol deb belgilash mumkin.

Maqollarning morfologik xususiyati, shuningdek, semantik strukturasiga ko'ra asosan ot leksemalar tayanch komponent bo'ladi. Maqollarda shaxs otlari boshqa nomlarga nisbatan etakchilik qiladi, ayniqsa, qavm-qarindoshlik otlari bu borada faol. Masalan: *Onadan ko'rgan to'n bichar, Otadan ko'rgan o'q yo'nar. Otasi tentakning birisi – tentak, Onasi tentakning barisi – tentak. Bola – loy, ona – kulol. Odobli o'g'il – ko'kdagi*

yulduz, Odobli qiz – yoqadagi qunduz. Ko'p hollarda ot leksemalar majoziy xarakterda qo'llanadi. Ana shunday maqollarda chorva hayvonlari nomlari va it leksemasi ishtiroki kuzatiladi: Ho'kizning o'tini eb, Qo'yning qilig'ini qilma; Ot oyligin o'ylar, tuya – yilligin; Itining fe'li egasiga ma'lum. Ayrim xalq maqollari qiyos, chog, ishtirish munosabatini ifodalaganda, qo'shma gap ko'rinishida shakllangan maqolning birinchi komponenti tarkibida shaxs otlari ishtirok etadi, ikkinchi qismida esa hayvon nomlari qatnashadi: Odam bo'lar yigit odatidan ma'lum, Tulpor bo'lar qulun – muchasidan. Ot kuchinni karvonda ko'r, Mard kuchini maydonda. Ko'rinib turibdiki, qiyos uchun tanlangan shaxs va hayvon nomlarining qo'shma gap komponentlarida o'rinishi qat'iy emas. Chunki qiyoslanayotgan mazmun yoki tushunchalar teng qiymatli bo'lib, ularning qay biri dastlabki gapni shakllantirishi unchalik muhim emas. Qiyos mazmunidagi maqollarda nafaqat hayvon nomlari, balki o'simlik nomlari ham shaxs otlari uchun qiyos ekvivalenti sifatida tanlanishi mumkin: Terakka qarab, tol o'sar. Onaga qarab qiz o'sar. Suv bilan ekin o'sar, Tarbiya bilan – odam. Sifat leksemalar shaxs, hayvon, o'simlik, holat belgisi sifatida ot leksemaning ma'nosini konkretlashtirib keladi: zo'r, qimmat, bilimli, bilimsiz, yaxshi, yomon, to'g'ri, olim, zolim, mehnatsiz, ilmsiz, ilmi, bedov, kuchli, tekin, bop, tikansiz, mashaqqatsiz, ulug', olchi, yalangoyoq, quruq, jafoli, vafoli, xor, hunarli, do'st, dushman.

Sifat ishtirokidagi sintaktik qurilmalarda atributiv munosabat shakllanadi, sifatlar ish-harakatning belgisini ifodalaganda esa relyativ munosabat yuzaga keladi. Son leksemalar ot–kesimli maqollar tarkibida uchraydi. Bunda bir soni etakchilik qiladi. Bu sonning polisemantik xususiyatiga bog'liq bo'lib qoladi. Bir va ikki leksemalari qiyos mazmunidagi maqollarni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Bir soni qo'llangan maqollarda *uch, etti, qirq, yuz, ming, tuman* sonlari qo'llanishi ham kuzatiladi. Ayrim maqollar komponenti faqat son so'z turkumidan tanlangan misollar ham bor. Bunda konversiya hodisasini kuzatish mumkin: *Birniki – mingga, mingniki – tumanga*. Maqollarda bir sonining polisemantik xususiyatlari namoyon bo'ladi. Maqolda ot va sifat aniqlovchi-aniqlanmish sintagmatik munosabatiga kirishadi. Sifat ishtirokida tuzilgan maqollarda xarakter-xususiyat va jismoniy nuqson belgilari tayanch leksemalar sifatida namoyon bo'ladi. Bu xususiyat aksariyat konversiya evaziga yuzaga keladi. Masalan: *Kalning nimasi bor – temir tarog'i, Ko'rning nimasi bor – eski tayog'i*. Mazkur maqolning tuzilishi o'ziga xos. Maqol strukturasi ko'ra dialog ko'rinishida shakllangan, faqat bu o'rinda so'zlovchi ham, tinglovchi ham bitta shaxs, ya'ni umumshaxs ma'nosi ifodalanadi. Maqollarda ham gapning grammatik asosini fe'l so'z turkumi tashkil qiladi. Bunda fe'l valentliklari gapni sintaktik jihatdan shakllantirishga xizmat qiladi. Maqollarda fe'llar asosan kesim vazifasiga xoslangan bo'ladi. Otlashgan sifat-doshb va harakat nomi formalari fe'lni boshqa so'z turkumlarining sintaktik vazifasiga moslaydi. Fe'lning ravishdosh formalari esa juda ozchilikni tashkil etadi. Maqollar xalqning so'z boyligi sifatida adabiy tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini atroflicha o'rganish uchun boy manba bo'lib xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida xalq maqollari semantik jihatdan etarlicha tadqiq etilmagan.

Bitiruv malakaviy ishida maqollarning semantik xususiyatlarini maqol matnidagi etakchi komponent bo'lgan leksik birliklar arxisemalari asosida semantik guruhlariga ajratish, maqollarning ma'noviy va shakliy xususiyatlarini aniqlash ularni qoliplash, xalq maqollari semantikasida ko'chimlarning o'rne, konnotativ ma'noning ifoda usullari, qolaversa, badiiy matnda maqollarning uslubiy imkoniyatlarini tadqiq etish orqali yoritib berishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yildi. Maqollar tilning ko'rki hisoblanadi. Ulardagi ixcham hajm va ma'no xalq ma'naviyati, zakovati mahsulidir. Maqollardan nutqda foydalanish mazmunni boyitishga, ta'sirchanlikni oshirishga va shuning barobarida tilning ko'rkamligini namoyon etishga olib keladi, nutqning xalq tiliga yaqin bo'lishini ta'minlaydi. Maqol matni qisqa, ixcham va lo'nda fikrlash, aniq bayon etishni taqozo etgani bois ijodkorga qo'l keladi. Maqol matni mazmun jihatdan tahlil etilmaydi, chunki maqollar, odatda, to'g'riligi isbotlangan holda, qayta-qayta ishlanib vujudga keladi¹¹⁶Maqolda har qancha qisqalikka erishilmasin, baribir mazmunni to'liq ifodalash uchun qo'shma gap formalari sodda gap shakliga nisbatan etakchilik qiladi. SHunday bo'lsa-da, qo'shma gap qismlarini ham ixchamlashtirish zarurati ikkinchi gap komponentini to'ltiqsiz holda ifoda etishni yoki gap bo'laklarini izohlovchi – izohlanmish ko'rinishidagi markaziy gap bo'laklari ko'rinishida shakllantirish, mazmunni qisqa va lo'nda shaklda ifoda etishni talab qiladi. Masalan, quyidagi maqollarda ikkinchi komponent to'liqsiz gap holda qo'llanadi: *Nomarddan najot kutma, Itdan – hojat. Mard bir marta o'lar, Qo'rqoq yuz marta. YOmonning do'sti ko'p, Piyozning – po'sti. Massining poshnasi bo'lmas, Nojinsning – oshnasi.* Bunday maqollarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular tarkibida qo'llanayotgan noto'liq komponent ba'zan gap boshida ham joylashishi mumkin. Bunday hollarda qo'shma gap komponentlari birdan ortiq bo'lishi kuzatiladi: *Mard – kurashda, do'st – tashvishda, Dono g'azabda bilinar.* Qo'shma gapdan tashkil topgan maqollarda ixchamlikning yana bir shakli, gap komponentlarining izohlovchi – izohlanmish munosabatli shaklidir. *Mard qalbi – gul, Nomardniki – kul.* Mazkur maqolda ham to'liqsizlik, ham izohlash konstruksiyasi orqali maqol shakliy jihatdan ixcham, mazmunan lo'nda ifoda topgan. Maqollar qo'shma gapdan tashkil topar ekan, aksariyat ularning

¹¹⁶ Курбонова С. Хамид Олимжон шеърларида халқ маколларидан фойдаланиш // Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. -Фарғона. 2010. 137-б.

talaffuzi, o'qilishi ravon bo'lishida qofiyaning o'rni muhim. Masalan, *Ona qilsa zo'rlikni, Bola tortar xo'rlikni; Taqir erdan chang chiqarma, Yo'q erdan jang chiqarma*. Biroq xalq maqollarida qofiya masalasi hamma vaqt ham to'g'ri hal qilingan emas. Buni faqat birgina omil bilan izohlash mumkin, ya'ni xalq tafakkuri so'zning fonetik jihatdan muvofiq, ini emas, balki matn mazmuniga daxldor va muvofiq keluvchi shaklini tanlagan. Maqollar aksariyat ikki komponentli qo'shma gaplardan tuzilgan uchun ularning qofiya strukturasi g'alizliklar ko'p ham ko'zga tashlanavermaydi. Masalan: *Nomard yovga yalinar, Mard kuchiga suyanar. Nolish bilan ish bitmas, Mard nomardga tiz cho'kmas. O'tning yomoni – ola, Xotinning yomoni – balo. SHaharning qal'asi – qo'rg'on, Odamning yomoni – gap urgan. Og'ir yukni nor ko'tarar, El og'irin er ko'tarar*. Qofiyalanuvchi leksik birliklarning fonetik strukturasi sintaktik parallel bo'lgan maqollarda to'liq muvofiq keladi: *Og'izga kelgan so'z arzon, Ovulga kelgan bo'z arzon; So'zning onasi – quloq, Suvning onasi – buloq*. Aytish mumkinki, maqol-matallarni tematik jihatdan tasniflashda ma'lum bir qonuniyat yo'q, shuning uchun ularni ko'plab temalarga ajratib o'rganish mumkin. Bundan tashqari, maqollarni badiiy tasvir vositalariga ko'ra ham guruhlash maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni qofiyasiga, o'xshatish(metafora), taqqoslash (antiteza), parallelizm, anafora, kinoya, piching, kesatichni ifodalashiga ko'ra ham turlarga jaratish mumkin. Tilshunoslik nuqtai nazaridan ham maqol-matal tipidagi paremlar bir necha xil tasnif qilinadi: a) strukturasi ko'ra; b) semantik xususiyatiga ko'ra. Strukturasi ko'ra maqollar ikki turga bo'linadi: s o d d a va m u r a k k a b. Demak, sodda hikmatlar tuzilishi jihatidan eng kamida ikki elementdan (gap bo'lagidan)tuzilgan bo'ladi va tugallangan fikr ifodalaydi. Har bir maqolda ikkita gap bo'lagi bo'lishi va ular ikki intonatsion markazga bo'linishi shart. Masalan, *Tegirmon navbati bilan* paremasida kesim ifodalanmagan bo'lishiga qaramay, egadan keyin pauza qilinib, shu so'zning oxirgi bo'g'ini cho'ziqroq talaffuz qilinadi, keyingi bo'lak – hol alohida intonatsiya – kesim (predikativ) intonatsiyasi bilan talaffuz etiladi.

Maqol-matallarda ega sostavi ishtirok etmaganda ham, yuqoridagi kabi intonatsion bo'linish kuzatiladi: *Bo'lmaganga / bo'lishma* yoki *Suymaganga / suykanma* kabi. Demak, maqol-matal tipidagi paremani eng kam ikki mantiqiy markaz hosil qiladi. Bu mantiqiy markazni tashkil etuvchi so'zlar bosh bo'lak vazifasida kelishi ham, kelmasligi ham mumkin: *Bolalik – podsholik. Pokliging – sog'liging. Oltin zanglamas* kabi maqol-matallarda ega-kesimdan tashkil topgan bo'lsa, *Sanamay sakkiz dema. Tanimasni siylamas* kabi birliklar esa kesim sostavidan iborat bo'lsa-da, ikkita mantiqiy markazga ega. Sodda maqol-matallarni nechta gap bo'lagidan tashkillanganligiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin: a) ikki bo'lakli: *Davlatig – ota –onang*; b) uch bo'lakli: *So'raganning aybi yo'q*; v) to'rt bo'lakli: *Elidan ayrilganni ayiq er*; g) besh bo'lakli: *Minnatli oshdan beminnat musht yaxshi*; d) olti bo'lakli: *Qorni to'qning qorni ochdan xabari yo'q*; e) etti va undan ortiq bo'lakli: *Birovning mis qozonidan o'zingnig qora qozoning yaxshi. Past ko'chadan topilgan do'stdan rost ko'chadan topilgan dushman yaxshi*; Murakkab maqollar ikki va undan ortiq komponentdan tuzilgan bo'ladi. Bunday

maqollar qo'shma gap xarakterida bo'ladi. Murakkab maqol va matallar ikki va to'rt qismli bo'ladi. Undan ortiqlari juda kam uchraydi. Murakkab maqollarni qismlari miqdoriga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin: a) ikki qismli: *YOv qochsa(1), botir ko'payar(2)*; b) uch qismli: *O'roqda yo'q(1), mashaqda yo'q(2), xirmonda hozir(3)*; v) to'rt qismli: *Elga bersang oshingni(1), erlar silar boshingni(2), itga bersang oshingni(3), itlar g'ajir boshingni(4)*; g) besh qismli: *Bog'ni boqsang(1), bog' bo'ladi(2), botmondahsar yog' bo'ladi(3), boqimsiz bog' tog' bo'ladi(4), yurak-bag'ring dog' bo'ladi(5)*; d) olti qismli: *Tog'ni baland dema(1), talab qilsang(2), chiqasan(3 yovni kuchli dema(4), g'ayrat qilsang(5), yiqasan(6)*. Maqollarni semantik xususiyatiga ko'ra tasnif etishda ulardagi ma'noning qanday ifodalanishi – ko'chma ma'noga ega bo'lish-bo'lmasligi asos qilib olinadi. Bu xususiyatiga ko'ra maqollarni uch guruhga bo'lish mumkin: a) faqat ko'chma ma'noda qo'llanadigan maqol-matallar (*Sichqon sig'mas ininga, g'alvir bog'lr dumiga*); b) ham o'z ma'nosida, ham ko'chma ma'noda qo'llanadigan maqollar (*Arg'amchiga qil quvvat, Ignachining ming urgani, temirchining bir urgani*), v) faqat o'z ma'nosida qo'llanadigan maqollar (*So'raganning aybi yo'q, Aql bozorda sotilmas*).

Faqat ko'chma ma'noda qo'llanadigan maqollar sintaktik jihatdan gap bo'laklariga ajratib tahlil qilinmaydi. Agar gap bo'laklariga ajratilsa, ularning ko'chma ma'nosi yo'qolib oddiy garga – erkin birikmaga aylanib qoladi, natijada “bir qaynovi ichida” gaplar hosil bo'ladi. Ham o'z ma'nosida, ham ko'chma ma'noda qo'llanadigan maqol va matallar o'z ma'nosida qo'llanganda, oddiy gaplardek – erkin birikmalardek tahlil qilinadi, lekin ko'chma ma'noda qo'llanganda, gap bo'laklariga ajratilmaydi. Uchinchi tip maqollar esa grammatik jihatdan erkin birikmalardan umuman farq qilmaydi va bemalol komponentlarini tahlil qilish mumkin bo'ladi. Ayrim nashrlarda ko'chma ma'noga asoslangan maqollar alohida tematik guruh sifatida qayd etilgan. Masalan, *Aytsam tilim kuyadi, aytmasam dilim; Bemaza qovunning urug'i ko'p; It itga buyuradi, it quyrug'iga; Ko'r hassasini bir marta yo'qotadi; Sulaymon o'ldi, devlar qutuldi; Tilab olgan bolamni echki tepib o'ldirdi; qush tilini qush bilar* kabi maqollar majoziy xarakterda ekanligi ko'rinib turibdi. SHunday bo'lsa-da, o'rganilgan manbalarda maqollarning semantik xususiyatlari chalkashtirilgan va guruhlariga noo'rin kiritilgan misollar ham talaygina.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.:

1. Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремикологияси луғати. -Т. : Ўқитувчи, 1984.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. -Т., 2002
3. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. –Т.: ФАН, 2006.
4. Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): ДДА. -Тошкент, 1999.